

**Rustam Shukurov, VELİKİE KOMNĪNY İ VOSTOK (1204-1461)
[Büyük Komnenoslar ve Doğu (1204-1461)], Vizantiiskaia Biblioteka, St.
Petersburg: Aletheia 2001, 446 s. (Rusça)**

Trabzon kentinin tarihi, gerek ülkemizde ve gerekse dünyada araştırmacıların büyük dikkatini çekmektedir. Trabzon gibi eski ve zengin bir geçmişe sahip kentin, tarihi süreç içerisinde, XIII. asrın başlarında ortaya çıkan Trabzon Rum Devleti (ya da başka bir deyişle Büyük Komnenos Hanedanı) hakkında XIX. yüzyılın ilk yarısında Jacop Philip Fallmerayer ile başlayan oldukça detaylı ve bilimsel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ülkemizde ise, önyargılar sebebiyle yanlış anlaşılan ve biraz da bunun etkisiyle ihmal edilen Doğu Karadeniz tarihi araştırmalarının sayısının ancak yeni yeni arttığı görülmektedir. Rustam Shukurov'un 2001 yılında Rusça yayımladığı kitabı bu alanda dikkat çekmektedir. Kitap, genel anlamda Trabzon Rum Devleti'nin 257 yıllık tarihi boyunca Doğu ile olan ilişkilerini ele almaktadır. Tanıtımını yaptığımız bu çalışmanın temel amacı, Doğu Karadeniz üzerine çalışan modern Bizantistlerin tam olarak bilmedikleri ya da az bildikleri Doğu ve bilinen bütün Hıristiyan kaynaklarını temel alarak Trabzon ve Doğu arasındaki ilişkilerin karşılaştırmalı bir portresini ortaya koyabilmektir.

Trabzon Tarihi çalışmaları konusunda dünyanın saygın bilim adamlarından Sergei Karpov'un takdim yazısından sonra (s. 5-6), eserin *Giriş bölümünde* (s. 7-61), Geç Dönem Bizans Karadeniz'i üzerine yapılan temel çalışmalar özet olarak tekrar gözden geçirilmiştir. Burada özellikle Büyük Komnenoslar döneminde Rumlar ile Türkler arasındaki ilişkileri ele alan eserler tanıtılmıştır. Trabzon Rum Devleti ve Doğu (Türk, Fars, Arap, Yakın-Doğu'daki Moğol Devletleri ve Anadolu) arasındaki ilişkiler hakkında, genelde Yunanca, Kafkas dilleri [Ermenice, Gürcüce], Latince ve Osmanlıca birinci el kaynaklara dayanılarak yapılan ancak Farsça ve Arapça eserler ihmal edilerek yazılan modern çalışmalar değerlendirilmektedir. Farsça ve Arapça XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Anadolu ve Yakın-Doğu'da ortak yazı dili haline gelmesi bakımından önem arz etmektedir.

Giriş bölümünün II. kısmında dönemin en önemli Yunanca, Farsça ve Arapça kaynakları "*Birinci El Kaynaklar Hakkında Bir Araştırma*" başlığı altında incelenmiştir. Burada özellikle daha önce yayımlanmamış, Trabzon ve Doğu Anadolu tarihi için bazı yeni bilgiler içeren birinci el Doğu kaynakları üzerinde titizlikle durulmaktadır. Trabzon Rum Devleti ve çevresindeki bölge tarihi için bir kaynak olarak daha önce kullanılmamış olan 18 adet Türkçe, Farsça ve Arapça yazma burada tetkik edilmiştir. Yazar, analiz ettiği bu birinci el kaynaklara, Ortaçağ edebiyatının farklı türlerdeki örneklerini sunan yaklaşık iki yüz adet kroniği, hagiografya, coğrafi eser, epistolografya ve fermanları da ilave etmiştir. Shukurov, bilinen ve hatta daha önce yayımlanmamış bazı yazma eserleri dahi kullanmıştır. Araştırmacı

burada Doğu Karadeniz Bölgesi ve bölge halkı hakkında bilgi veren Ortaçağ Doğu yazarlarının terminolojisini de tartışmıştır. Rustam Shukurov bu bölümde, okuyucunun daha sonra ele alacağı meseleleri daha rahat anlayabilmesi için, Trabzon Rum Devleti'nin askeri yapısı, nüfusu, toprakları ve diğer bazı temel kurumları hakkında giriş mahiyetinde bazı bilgiler vermiştir.

Birinci bölümde (s. 62-115), Büyük Komnenoslar'ın Trabzon'da 1204 yılında hâkimiyet tesis etmesi ve İstanbul üzerinde kontrollerini tekrar sağlamaya yönelik Komnenosların "restorasyon hareketi" ele alınmıştır. Burada özellikle Karadeniz kıyısı boyunca Büyük Komnenosların ilerleyişinin durdurulması ve İstanbul'da bağımsız bir devletin ortaya çıkmasının, Büyük Komnenoslar için nasıl büyük bir talihsizlik meydana getirdiği detaylı bir şekilde işlenmiştir.

Büyük Komnenoslar, 1214 yılında Sinop'u ve Trabzon'un batısındaki toprakları kaybetmeleriyle büyük bir politik başarısızlığa uğramışlar ve böylece hâkimiyet kurdukları toprakların önemli bir kısmını kaybetmişlerdir. Bütün bu başarısızlıklar, Türkiye Selçukluları ile İznik İmparatorluğu'nu birbirinden ayıran Büyük Komnenoslar'ın daha önceden hâkim olduğu Paflagonya (Kastamonu ve civarı) Teması üzerinde, Selçuklu Sultanlığı ve İznik Laskarisleri arasında pazarlıklara sebep olmuştur. Shukurov burada dönemin Yunanca, Gürcüce ve Doğu kökenli ana kaynaklarını tekrar okumak ve yeniden yorumlamak suretiyle, bahsedilen bu olaylar hakkında yazılan modern çalışmalarındaki bazı hataları düzeltmiş ve birtakım yeni ilâveler yapmıştır.

İkinci bölümde (s. 116-190), XIII. yüzyılda Trabzon'un Selçuklular ve Moğollar ile münasebetleri değerlendirilmiştir. Selçuklular ile Büyük Komnenoslar arasında Sinop hâkimiyeti üzerinde yaşanan askerî ve diplomatik rekabet, bu ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Büyük Komnenoslar, Selçuklu Türklerine bırakmak zorunda kaldıkları ve İstanbul'a giden denizyolu için adeta bir kapı konumunda olan Sinop'u tekrar ele geçirme ümitlerini 1277 yılına kadar canlı tutmuşlardır. Komnenoslar en az yedi kez bu kentin kontrolünü ele geçirmek amacıyla savaşmışlardır (1204, 1214, 1225, 1228, 1254, 1265/66 ve 1277 yıllarında). Fakat bütün bu savaşların sonucunda herhangi bir başarı sağlayamamışlardır. 1280'li yıllarda artık ümitlerini kaybeden Büyük Komnenoslar, tarihlerinde yeni bir döneme girmişlerdir; bölgede yerel bir Bizans hanedanlığı rolüne razı olmak. Shukurov, Sinop hâkimiyeti üzerinde yaşanan mücadeleleri dönemin kaynaklarının elverdiği ölçüde tekrar ele almış ve değerlendirmiştir.

Bu bölümde araştırmacı, adı kesin olarak bilinmeyen Selçuklu Melik'inin Trabzon üzerine düzenlediği sefer hakkında John Lazaropoulos'un çok iyi bilinen fakat halen daha tam olarak çözülememiş Hagiografik eserine yeni bir yorum getirmiştir. Shukurov, Melik'in seferi hakkında Lazaropoulos'un tüm hikâyesinin, XIII. yüzyılın ilk yarısından kalan parçaların birçok katmandan (en azından dört) meydana geldiğini iddia etmiştir. Yazarımız,

Lazaropoulos'un bütün bu tarihi materyali gördüğünü fakat bunların bir kısmının günümüze ulaşmadığını düşünmektedir. Fragment A (Andronikos Gidos'un tahta çıkması ve Selçuklu-Trabzon barış anlaşması) bizzat Lazaropoulos tarafından 1223 yılına tarihlendirilmiştir. Fragment B1 (bir Grek gemisine Selçuklu saldırısı) 1225 yılına tarihlenebilir. Fragment B2 (Sinop'a karşı Trabzonluların karşı saldırıları) 1228 yılı olayları ile ilişkilendirilebilir. Ve son olarak Fragment C (Trabzon'a üzerine düzenlenen Selçuklu seferi) 1230 yılının sonbaharına yerleştirilebilir. Lazaropoulos'un (1364 yılından önce) kullandığı farazi birinci el kaynakların bir kısmı muhtemelen Trabzon Rum Devleti'nin tek kroniği Panaretos döneminde (XIV. yüzyılın sonu) bir şekilde ortadan kaybolmuştu.

İkinci bölümün ikinci kısmında ise, Memluk kaçıları arasında düzenlenip tam olarak kimliği belli olmayan Sinop Melik'ine gönderilen mektup üzerinde durulmuştur. Bu düstur, el-Ömeri'nin (XIV. yüzyıl) ve Kalkaşandi'nin çalışmalarında muhafaza edilmiştir. Rustam Shukurov'un yorumuna göre bu mektup, muhtemelen Memlük Sultanı Baybars'tan İmparator II. Andronikos'a 1264 Haziran'ından kısa bir süre önce gönderilen gerçek bir mektuba dayanmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti ve Moğollar arasındaki ilişkilerin nasıl bir tarihi seyir izlediği bu bölümde anlatılmıştır. Moğol İstilâsı'nın ilk dönemlerinde, Ermeni Kralları gibi Trabzon İmparatorları da kendilerini İran Moğollarının hâkimiyeti altında buldular. Bu arada Selçuklu Sultanlığı ve Gürcü Krallığı, Moğol tehdidine karşı Altın-Orda'nın desteğine başvurdu. Ancak 1260'lı yıllardan sonra Selçuklu Anadolu'suna İran Moğollarının/İlhanlıların kesin bir şekilde yerleşmesi ve hâkimiyet tesis etmesi "Moğol Barışı"nda Trabzon'un pozisyonunun kesin çöküşüyle sonuçlandı. İran Moğolları/İlhanlılar, Trabzon ile siyasi ilişkilerini askıya aldılar ve Sinop hâkimiyetindeki Rum-Türk rekabetinde Selçukluların tarafında yer aldılar. Daha önce bahsedilen Sultan Baybars'ın Trabzon İmparatoru II. Andronikos'a gönderdiği mektup, Büyük Komnenoslar'ın Mısır ve Altın-Orda ile yakın ilişki kurma girişiminin günümüze ulaşan ilk göstergesidir. Rustam Shukurov, Trabzon ile Mısır arasındaki ilişkileri Arapça kaynaklarda yer alan bilgilerden yola çıkarak aydınlatmaya çalışmıştır.

Üçüncü bölümde (s. 191-259), Trabzon ile komşu yerleşik ve konar-göçer Türkmen beyleri arasında XIV. yüzyılın sonlarına kadar süren şiddetli çatışmalara yer verilmiştir. Bu bölümünün birinci kısmında, 1260 yılı gibi geç bir tarihte Kuzey Anadolu'ya geniş kitleler halinde konar-göçer Türkmenlerin ulaşması değerlendirilmiştir. Bu dönemde Paflagonya'ya bölgesine ilk olarak gelen konar-göçer Türkmen grubu Çepnilerdir. Pervane'nin liderliğindeki bu Türkmen grubu, muhtemelen 1265/66 yılında Sinop kuşatmasında görev almışlardır (Kalkaşandi'den naklen). Bu yoğun konar-göçer Türkmenlerin ilk dalgası 1290'lara kadar Karadeniz Bölgesi'ne

yayılmıştır. Konar-göçerlerin göç hareketleri Karadeniz Bölgesi'nin nüfus yapısını önemli oranda değiştirmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında, Trabzon ile komşu yerleşik Türkler arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Bu kısımda Rustam Shukurov'un asıl amacı, bölgenin tarihi hakkında eser veren modern tarihçiler tarafından ya farkına varılmamış ya da tam anlamıyla araştırılmamış birçok Doğu kaynağını kullanarak Karadeniz Bölgesinde ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin tarihini mümkün olan bütün detaylarıyla yeniden inşa etmektir. Özellikle, Hacı Emiroğulları Beyliği topraklarının XV. yüzyılın başlarında muhtemelen Trabzon'un kontrolü altına girmesiyle, beyliğin ortadan kalkması tartışılmıştır. Ayrıca XIV. yüzyılda Trabzon ve Sinop arasında hâlâ belirsizliğini koruyan bazı ilişkiler yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Rustam Shukurov, 1345 yılından sonra Trabzon Prensesi Eudokia'nın amcası İmparator I. Michael tarafından evlendirilmek için Sinop emirine verildiğini iddia etmiştir. Eudokia 1357 yılında Trabzon'u ziyaret etmiş ve daha sonra ise Sinop'a geri dönmüştür. Burada Shukurov, Komnenos Hanedanlığının farklı iki kolu arasındaki hanedanlık mücadelesinde Prenses Eudokia'nın gerçek rolünü tam olarak ortaya koyamamıştır. Sinop Emiri ile evlendirilen Prenses Eudokia'nın Komnenos Hanedanlığı'nda yaşanan taht mücadelesindeki fonksiyonu halen belirsizliğini korumaktadır.

Rustam Shukurov aynı bölümünün üçüncü kısmında, Karadeniz konar-göçerlerine ve onların Trabzon ile ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Shukurov, şayet Karadeniz'in güneyindeki konar-göçerlerin ilk dalgası XIII. yüzyılın son kısmına tarihlendirilirse, 1330'lardaki ikinci dalganın İmparatorluğun sınırlarına ulaştığını iddia etmiştir. Araştırmacı, her iki göç dalgasının da, konar-göçer Türkmenlerin güneyden kuzeye doğru göç ettikleri yönündeki çoğu tarihçinin düşündüğünün aksine Anadolu'nun batısından doğusuna doğru hareket ettiklerini iddia etmiştir. XIII. yüzyılın sonlarındaki ilk konar-göçer dalgası, Trabzon Rum Devleti'nin sınırlarından güneye doğru devam etmiş, Amasya, Tokat, Niksar, Sivas, Erzincan ve Bayburt'a kadar ilerlemiştir. Muhtemelen bu ilk dalga ile gelen Salur Türkmenleri Sivas bölgesine yerleşmişlerdir. Shukurov'un bu değerlendirmeleri Doğu Karadeniz ve hinterlandındaki bölgenin Türkleşmesinde bilinmeyen bazı karanlık noktaları aydınlatmıştır. Dönemin kaynaklarında dört Türkmen aşiretinin adı geçmektedir: Çepni, Ak-Koyunlu, Bozdoğan ve Kara-Koyunluların Duharlu kolu. Bu Türkmen aşiretleri ikinci göç dalgası ile Karadeniz kıyıları boyunca ilerleyerek Trabzon ve civarına gelmişlerdir. Daha sonra XIV. yüzyılda ise bu aşiretler daha doğuya ve güneye doğru yavaşça hareket etmişlerdir. XIV. yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir tarihte detaylı ve güvenilir doğu kaynakları tarafından, Müslüman Anadolu'da bu dört aşiretin varlığına atıfta bulunulması dikkat çekicidir. 1340'lı yıllarda aşiretlerden ilk defa bahsedilmesi, bu aşiretlerin Karadeniz Bölgesi ile ilişkilerini açıkça göstermektedir. Sonuçta,

Kastamonu ve civarından doğuya doğru hareket eden Türkmen aşiretleri, Karadeniz Bölgesi'ne ulaşmışlar ve sadece birkaç on yıl sonra, daha güneydoğuya ve iç bölgelere doğru göç etmişlerdir.

Aynı bölümünün dördüncü kısmında, konar-göçer Türkmen akınlarını durdurmak için Büyük Komnenoslar tarafından alınan olağanüstü diplomatik ve askeri tedbirler alınmaktadır. Küçük konar-göçer gruplarına karşı sınırları savunmak amacıyla bir dizi küçük kalenin inşa edilmesi, komşu Türkmenler ile aile ittifaklarının tesis edilmesi, caydırıcı askeri harekâtların yapılması gibi önlemler ile Trabzon siyasî varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

Dördüncü bölümde (s. 260-292), Trabzon ile Timur ve onun İran'daki torunları arasındaki siyasi ilişkiler değerlendirilmektedir. Rustam Shukurov'a göre Trabzon, genelde doğu meseleleri, özelde Emir Timur'un faaliyetleri hakkında İstanbul için istihbaratın temin edildiği bir kent konumundadır. Büyük Komnenoslar'ın temel bilgi kaynaklarından biri, 1386/87'den itibaren Erzincan Emiri ve Timur'un müttefiki olan Mutahharten idi. 1400-1401'de İstanbul ve Trabzon, muhtemelen Mutahharten ile ittifak yaparak Osmanlı Sultanı I. Bayezid ve Emir Timur arasında gerginleşen bir çatışmayı amaçlayan tehlikeli diplomatik bir oyuna dâhil olmuştur. Bu girişim neredeyse her iki Bizans Devleti'nin de bir felâket ile ortadan kalkmasına sebep olacaktı. Timur, Trabzon'a karşı bir sefer düzenledi ve Palaiologoslar'ı tehdit etti. Palaiologoslar sonuçta özürler ve zengin hediyelerle Timur'a elçi göndermek zorunda kalmıştır. XIV. yüzyılın yirmili ve otuzlu yıllarında Trabzon ve İstanbul hâlâ, Osmanlıların artmakta olan gücünü dengelemek amacıyla Timur'un faaliyet sahası içerisindeydi. Shukurov ayrıca XIV. yüzyılın sonlarında Karadeniz Bölgesi'ndeki Osmanlı fetihlerinin bazı yeni detaylarını hipotez olarak yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Özellikle dönemin kaynaklarından Schiltberger'in, 1398-1401 yılında bir Osmanlı askerinden ziyade Timur'un esiri olarak (daha önce düşünülenin aksine) Giresun'u ziyaret ettiği sıradaki gözlemleri Shukurov tarafından tekrar gözden geçirilmiştir. Osmanlı Sultanı I. Bayezid, Karadeniz seferi sırasında Giresun'u muhtemelen Süleyman b. Hacı Emir'den almıştır ki; bu olayın Emir Timur'dan Sultan I. Bayezid'e gönderilen mektuplardan birine yansıdığı görülmektedir.

Beşinci bölümde (s. 293-331), Trabzon Rum Devleti'nin son elli yılında, devleti yöneten Büyük Komnenos hanedanlarının güçlü Müslüman komşuları -Osmanlı ve Ak-Koyunlu Devletleri- ile ilişkileri ele alınmıştır. Rustam Shukurov, Osmanlıların denizden Trabzon'a karşı düzenledikleri iyi bilinen seferi tekrar değerlendirmiştir. Trabzon üzerine düzenlenen bu deniz seferi, Canik Beyliği'nin Osmanlılar tarafından fethinden kısa bir süre sonra meydana gelmiş olduğuna yönelik varsayımdan yola çıkan Shukurov, seferi 1427/28 yılına tarihlendirmiştir. Trabzon'a karşı düzenlenen bu Türk akını, babasını suikast ile öldürerek 1429 yılında tahta çıkan IV. John ile sabık imparator IV. Aleksios Büyük Komnenos arasındaki çatışma ile yakından

ilgilidir. Her halükarda çeşitli kaynaklardaki, doğrudan ve dolaylı birçok delil IV. John'un babasının aksine, 1430'lu ve 1450'li yıllarda Osmanlılar ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir. Rustam Shukurov, Şeyh Cüneyd'in Trabzon'a düzenlediği (1456) seferin tarihine ve şartlarına, bu olay hakkında bilgi veren Grekçe ve Farsça kaynakları karşılaştırmalı okuyarak yeni bir yorum getirmek istemiştir. Özellikle daha önce yayımlanmamış Safevî kroniği burada ilk kez kullanılmıştır.

Bu bölümün son kısmında, Trabzon-Uzun Hasan arasındaki münasebetler ve Osmanlılar tarafından Trabzon'un fethi işlenmiştir. Burada, daha önce ihmal edilen ancak oldukça önemli bilgiler içeren Farsça kaynaklar analiz edilmiştir.

Sonuç bölümünde (s. 332-339) ise, Rustam Shukurov, Trabzon Devleti ve Müslüman Devletler arasındaki ilişkilerden ortaya çıkan sonuçları değerlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca Shukurov, Sp. Vryonis ve A. Bryer tarafından kavramlaştırılan "Karadeniz Bölgesi'ndeki Bizans toplumunun istisnâ bir şekilde hayatta kalması" problemini yeniden gözden geçirmiştir.

Ekler kısmında ise (s. 340-371), 1461 yılında Sinop ve Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi ile ilgili İdris-i Bitlisi'nin Heşt Behişt adlı daha önce yayımlanmamış nüshasındaki (St. Petersburg'daki yazma esas alınmak suretiyle) bir parçanın orijinal Farsça metni ile beraber Rusça çevirisi, Kitab-ı Diyarbekriyye'de Ak-Koyunlu-Osmanlı savaşı hakkında verilen bilgilerin Farsçadan Rusça'ya çevirisi, iki adet soyağacı tablosu ve kronoloji çizelgesi bulunmaktadır. Ayrıca yine eserin sonunda kısaltma listesi (s. 373-376), 664 adet kitap ve makaleden oluşan çok zengin bir bibliyografya (s. 377-408), İngilizce özet (s. 409-413), indeksler (s. 414-438), İngilizce (s. 439-442) ve Rusça (s. 443-446) içindekiler kısmı bulunmaktadır.

Shukurov'un eserinin değeri, çok farklı dillerdeki dönemin bilinen bütün kaynaklarını titiz bir şekilde modern tarih metodolojisine uygun olarak kullanmasından kaynaklanmaktadır. Yazar, bütün bu kaynakları çok titiz bir şekilde kullanarak Trabzon ile Doğu arasındaki ilişkileri tüm detaylarıyla ortaya koymuştur. Bu kıymetli eserin bir an önce, çok iyi Rusça bilen bir mütercim ve Ortaçağ Türk-Bizans ilişkileri konusunda uzman bir editör tarafından dilimize kazandırılmasının Trabzon Tarihi çalışmalarına büyük katkı yapacağı kanaatindeyiz.

*Murat KEÇİŞ**

* Arş. Gör. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA.